

ЧИ Є ДОСЯЖНИМ ТРИВКИЙ МИР У ЗАКАВКАЗЗІ?*

Я ніби передчував, що офіційний Київ, який досі не визнав геноцид вірмен, з приводу 100-ї річниці цієї трагедії здатний видати на-гора хіба якусь цинічну безтактність. Тому вирішив здійснити бодай особисте покаянне паломництво на батьківщину Гайка** – зійти на Цицернакаберд***, покласти квіти до Вічного Вогню пам'яті й скорботи за невинно убієнними вірменами. Приїхав не на саму річницю трагедії, а напередодні її. (Як згодом виявилось, схоже вчинила й Кім Кардаш'ян, з нагоди століття геноциду відвідавши Вірменію приватно й перед початком офіційних заходів.) Непереборно вабить мене цей народ, якому так непритаманне безтямне «какая разница?» у відповідь на доленосні виклики й ця сливе біблійна країна, в якій націоналістів рівно стільки, скільки є мешканців загалом.

Уявіть собі, через 30 років після СРСР у Вірменії все ще функціонує «Дом Творчества Писателей»! Розташований він у гірськолижному Диліжані й почасти, звісно, комерціалізований, а проте, поряд із платними візитерами, в його затишних покоях усе ще можна зустріти живих майстрів пера...

О непередавана атмосфера кавказького застілля, коли за столом говориться набагато більше, ніж п'ється!.. На чотирьох ми мали аж одну пляшку коньяку «Made in Kazakhstan» («Там директором вірменин!») – упередив господар моє невідоме здивування і при тому в келишках «ще було», коли автор, вже встигнувши розповісти про мету своєї подорожі, Майдан і війну на Сході та вислухати, відповідно, про Карабах та проблеми вірменської мови (ох, нам би ТАКІ мовні проблеми!), наважився закинути своїм новим друзям: «Гаразд, я всім серцем за Вірменію та з вірменами – але з Карабахом як плануєте чинити? Адже за чверть століття жодна (!) держава світу так і не визнала його поточний статус».

Відповідь моїх співрозмовників зводилася до того, що «там усе добре» й жодних змін цей статус не потребує. Мені ще наполегливо радили самому відвідати «республіку» й на власні очі в цьому переконатися. Проте, як виявилось згодом, в Баку так не вважали й неврегульований статус зрештою переріс у повномасштабну війну, яка поклала край політичній невизначеності довкола Карабаху, проте, на жаль, навряд чи наблизила тривкий мир у регіоні.

Як досягти такого миру? З чого мали б виходити миротворці, воліючи бути справді продуктивними?

З-поміж численних вимірів поточного конфлікту, як-от: політичний, геостратегічний, міжетнічний, міжконфесійний тощо я радив би взяти за основу насамперед історичний його вимір. А саме: ту обставину, що вірмени є постгеноцидною нацією, злочин проти якої світова спільнота дотепер не вважає доведеним. З виправлення цієї обставини слід починати!

Вкрай стисло нагадаю історію питання. Після розгрому Туреччини в 1-й світовій війні стамбульський суд визнав ватажків молодотурецького режиму винними у низ-

ці злочинів, з-поміж яких фігурував і геноцид вірмен. Ясно було проте, що переможці не виявлять особливого завзяття в пошуку та покаранні вбивць – й справу взяли на себе самі вірмени. Переважно заходами націоналістичної партії Дашнакцутюн було розроблено та проведено операцію «Немезис» зі знищення очільників молодотурків і, почасти, Азербайджанської Демократичної Республіки, яка «допомогла» переважній більшості цих діячів зустрітися з Аллахом уже протягом першого десятиліття після вчиненого ними злочину.

Особливого розголосу набуло вбивство вірменським студентом Согомоном Тейлір'яном 15 березня 1921 р. у Берліні экс-міністра внутрішніх справ Османської імперії Талаат-паші. Суд над убивцею, під час якого розкрилися страшні подробиці геноциду, завершився цілковитим виправданням Тейлір'яна (згодом процес над убивцею Петлюри адвокатам вдалося спрямувати в ту саму, вже «наїжджену» колію...), проте тема геноциду, окрім самих вірмен, далі залишалася предметом зацікавлень хіба поодиноких шукачів справедливості. Напучуючи своїх голово-рівів перед 2-ю світовою, Гітлер наперед мав підстави саркастично зауважити: «Хто пам'ятає нині про різанину вірмен?».

Советська політика пам'яті про геноцид зводилася до того, що вірменам дозволяли оплакувати їхні жертви. На теренах республіки на цю тему говорили й писали, тут зводили пам'ятники й меморіали, а мікрорайони Єревана були поіменовані за назвами втрачених міст та земель: Нор-Арабкір, Нор-Кілікія, Нор-Малатья тощо. Поза межами Вірменії теми геноциду інколи торкалися представники творчої інтелігенції (О. Манделштам, Л. Костенко та ін.), проте від неї волів дистанціюватися офіційний Кремль, чия потужна дипломатія ніде не підносила питання про визнання трагедії злочином проти людства та відшкодування її жертвам. Хоча... На хвилі повенної ейфорії кінця 40-х Сталін спробував був висунути претензії на землі Турецької Вірменії – терміновим вступом Туреччини до лав щойно створеного Північноатлантичного пакту це питання було знято з порядку денного.

* Закінчення. Початок в чч. 11-12, 2020.

** Гайк Наапет – міфічний прародитель вірмен.

*** Цицернакаберд (вірм. «фортеця ластівок») – пагорб у Єревані, на вершині якого розташований величний меморіал жертв геноциду.

Перше офіційне визнання геноциду урядом Уругваю в 1965 р. не зрушило лавину схожих визнань у світі – протягом наступних десятиліть вірмени мусили «тішитися» переважно резолюціями на цю тему муніципалітетів, регіональних урядів та висловлюваннями окремих діячів. Прямо скажемо, масовому процесові поклато початок визнання вірменської національної трагедії в 1995 р. тодішнім російським режимом Б. Єльцина. Сьогодні «клуб визнаців геноциду» нараховує близько 30 держав – «важковаговиків» і «міноритаріїв» світової політики, християнських і мусульманських, про- і антизахідної орієнтації тощо. В решті країн те чи інше ставлення до винуватців геноциду, як і визнання, ігнорування чи заперечення самого факту вірменської трагедії залишається справою сумління окремих суб'єктів.

В США 49 штатів із 50-ти визнали геноцид, відповідні резолюції прийнято обома палатами парламенту країни, однак канцелярія Президента стало гальмує цю справу. Б. Обама свого часу «вдався на спосіб», уживши в зверненні до вірменської громади США словосполучення «*meç egeri*» («великий злочин»), яким іменують геноцид самі вірмени. «Фокус» полягав у тому, що офіційною мовою США є англійська, тому іншомовні тиради з уст очільника цієї держави не тягнуть за собою жодних правових наслідків...

Про історію (не)визнання геноциду в Ізраїлі написано цілі книги. Питання неодноразово обговорювалося в кнєсеті, де наголошували, що єдина в світі держава, народ якої одностайно визнаний світом жертвою геноциду не має морального права пасти задніх у визнанні вірменської трагедії. Проте чергові дебати завершилися лицемірною відпискою про потребу полішити проблему історикам для подальшого її розгляду.

Вже багато років поспіль в архівах Верховної Ради України припадає порохами проект закону про визнання геноциду авторства нардепів А. Авакова й В. Шатворяна. До 100-ї річниці геноциду Рада поспіхом прийняла беззмістовну й беззубу резолюцію про «масові вбивства» вірмен, ніби ходило про банальний наскок банди злочинців. Утім, засудження геноциду з вуст «високих посадовців» в Україні того дня таки прозвучали – їх висловили С. Аксьонов у Сімферополі й О. Захарченко у Донецьку... Червоніючи від сорому, мусив пояснювати вірменським друзям, що з позицією офіційного Києва в цьому питанні я, громадянин України, категорично не згідний – визнання та-

ких трагедій, як геноцид вірмен, Голокост, Голодомор тощо принципово не може бути обумовлено корисливими розрахунками чи міркуваннями «доцільності»!

І, звичайно ж, категорично не визнають геноцид Туреччина й Азербайджан. Офіційна турецька позиція полягає в тому, що вірмени «самі розбіглися» під час воєнних дій, які принесли смерть і страждання *всім* мешканцям регіону.

Втім, «на турецькому боці» не все нині виглядає так однозначно, як ще 2-3 десятиліття тому. Відбувається масова й, як стверджують вірменські фахівці, високоякісна відбудова/реставрація пам'яток колишньої вірменської присутності в краї... В давно політичних соборах знов зазвучали молитви і люди, кілька поколінь предків яких уважалися турками й мусульманами почали в їх стінах дошкукуватися свого майже втраченого вірменського коріння... На місцевих культурних фестивалях жаданими гостями стали вірменські митці, а мер одного з крупних міст Східної Туреччини прямо звернувся до нащадків колишніх біженців із закликком «*Повертайтесь!*»

Саме по собі все це не тотожно визнанню геноциду, але монолітність турецького суспільства у питанні невизнання своєї історичної провини вже порушено! Всупереч опорові уряду та націоналістичних кіл країни, турецька академічна наука, авторитетні інтелектуали, преса та громадянське суспільство починають обговорювати вірменське питання. Тисячі турків підписали електронну петицію «*Пробачте нас!*»; у великих містах країни стали звичними явищами жалобні мітинги з нагоди річниць геноциду. Хоча карний кодекс Туреччини дає офіційній владі можливості для притягнення організаторів схожих акцій до відповідальності, остання поки що уникає таких кроків – імовірно «озираючись» на можливу реакцію Євроунії, де сьогодні визнаці геноциду вже явно переважають й яка порушує, хай не вельми наполегливо, це питання під час перемовин із Анкарою. Відтак видається очевидним, що будьякий потужний світовий гравець, ставлячи собі за мету досягнення тривкого миру в закавказькому регіоні мав би передовсім зосередити зусилля на спонуканні Туреччини до кроку, який тій рано чи пізно (що в Анкарі, зрештою, розуміють) усе одно доведеться зробити.

Проте чи може таке запізніле визнання обмежитися лише словесною формулою вибачення? Аж ніяк! Пригадайте для порівняння, чого коштував і продовжує коштувати Німеччині каяття за Голокост... На жаль, питання про компенсації жертвам трагедії вже знято невблаганним Часом, а відшкодування та/або економічні преференції для країни-спадкоємця мають обмежену ефективність і суто об'єктивно були б схожі радше на практики великих держав із утримання малих країн у своїй сфері впливу. Тому ключовим елементом тривкого врегулювання має стати територіальна компенсація – відчуження на користь Вірменії частини турецької території. Крім інших аспектів, така компенсація містила б і надважливий моральний аспект, нагадуючи потенційним набувачам чужих територій про необхідність рано чи пізно болісно розплачуватися за свої «успішні» придбання.

У вірменських текстах дотепер можна зустріти розважання про повернення цілих теренів Великої Вірменії аж до Кілікії. Такі ідеї, треба визнати, не мають опертя в політичних, економічних та демографічних реаліях сучасного світу. Як на скромну думку автора, має ходити щонайбільше про кавалок території завбільшки з 3-5 тис. кв. км – мізер для Туреччини (783 тис. кв. км), але доволі відчутне розширення для її «злопам'ятної» сусідки (30 тис. кв. км). Це можуть бути, приміром, околиці стародавньої вірменської

столиці Ані чи священної для вірмен гори Арарат. Звичайно ж, передача території має відбутися без примусового виселення, адміністративного «вичавлювання» чи то нав'язування вірменських паспортів турецьким громадянам, які там проживають, під суворим міжнародним контролем, із запровадженням довгострокової місії турецького омбудсмена з широкими повноваженнями...

Іншим болючим для вірмен питанням є відчуження та неконтрольований стан численних пам'яток їхньої історичної присутності на теренах сучасної Туреччини – храмів, монастирів, цвинтарів, архівів тощо. Мало хто це знає та визнає, але «симетричну» проблему має й турецька сторона. Її розв'язанням могло б стати передання цілої сукупності таких об'єктів *по обидва боки* турецько-вірменського кордону під контроль паритетної двосторонньої адміністрації, завданнями якої були б реєстрація, каталогізація, охорона та реставрація пам'яток «сусідської» спадщини, регулювання й промоція їх туристичного використання, переведення взаємних релігійних паломництв, офіційних візитів та екскурсійних відвідин, фестивалів, конференцій, тематичних таборів тощо. Це мав би бути корисний і цікавий досвід, здатний привернути увагу світової громадськості та міжнародні інвестиції, а також стати моделлю для схожих гуманітарних урегулювань в цілому світі (зокрема й на україно-польському, україно-угорському прикордонні тощо).

І вже на ґрунті врегулювання вірмено-турецьких відносин, за відпрацьованою моделлю й, певна річ, під «лагідним» тиском турецької сторони може відбутися врегулювання азербайджано-вірменських взаємин. Конфлікт завданний, провини є взаємними й нелегкими до визнання; обидві сторони мужньо боролися за «свою» правду й справедливість, в обох столицях стоять пам'ятники героям цієї боротьби... але лише одна зі сторін зазнала геноциду й потребує дієвої реабілітації, включно з її територіальним аспектом.

Цей останній виглядає набагато складнішим у випадку азербайджано-вірменського врегулювання з огляду на болючість недавніх жертв, порівняно незначні розміри сучасного Азербайджану (86 тис. кв. км) і ту обставину, що район компактного проживання вірмен у цій країні оточено невірменськими етнічними теренами. Тому ризикну запропонувати іншу, теж небезпроблемну модель... Ексклав Нахічеван, історичний вірменський Цопк нині заселений майже винятково азербайджанцями, проте відрізаний від Азербайджану пасом вірменської землі. Його передання Вірменії в якості автономії виглядало б зручним і логічним – взамін за згоду останньої на аналогічний статус Карабаху в складі Азербайджану. І далі в дусі вищеописаної схеми вірмено-турецького врегулювання: свобода вибору громадянства населенням відчужених регіонів, міжнародний контроль, вірменський омбудсмен в Карабаху та азербайджанський у Нахічевані, вільне пересування між обома державами, паритетне адміністрування історико-культурної спадщини тощо.

Задля досягнення такого врегулювання необхідним є прийняття мужніх, непопулярних та вкрай відповідальних рішень урядами Туреччини й Азербайджану – рішень, схожих на ті, якими керувався канцлер ФРН В. Брандт, на поч. 70-х рр. визнавши повоєнні територіальні зміни в Європі та публічно, *від імені всіх німців*, схиливши коліна перед пам'ятником жертвам Варшавського гетто. Але й Вірменія дістала б у такому разі не самі лише призи... Уряд цієї країни мав би відмовитися, по-перше, від нових, хоч як історично обґрунтованих територіальних претензій до своїх сусідів, а по-друге – від ідеї подальшої розбудови фак-

тично мононаціональної держави (нині понад 98% її населення належать до титульного етносу); погодитися на рівноправне перебування в її складі відносно численних турецької та азербайджанської меншин (сукупно до 20%) і, зрештою, визнати «свої» злочини на кшталт різанини в Ходжали та правопорушення, допущені в ході виселення з країни етнічних азербайджанців.

...Один із найприємніших спогадів автора цих рядків пов'язаний із автобусною поїздкою в червні 1984 р. із вірменського міста Іждеван у вірменське ж селище Берд. Звивиста гірська дорога за кілька годин разів із десять устигла перетнути вірмено-азербайджанський кордон в обох напрямках. В автобус неодноразово підсідали пасажирів азербайджанці, одразу починаючи жваве спілкування з пасажирами-вірменами, серед яких вочевидь мали знайомих і приятелів. Зауважив, що чимало азербайджанців незле володіли вірменською й навпаки, бо на «мову міжнаціонального спілкування» в тих діалогах переходили лише вряди-годи. Панувала приязна атмосфера, геть позбавлена взаємного остраху, напруги та упередженості. Проїздили попри стихійний «народний» курорт біля мінерального джерела, куди з'їздилися на лікування сотні азербайджанських та вірменських сімей, які потім роками підтримували дружні стосунки, а нерідко родичилися на-взаєм.

В Берді я зодягнув рюкзак і почав підійматися в гори. Вже вечоріло, коли зустрів групу вірменських підлітків, які йшли шукати загублених телят. Спитав, де будуть ночувати – й вони безжурно відповіли мені, що нагорі стоять вівчарі-азербайджанці, в чийх кошарах конче знайдеться тепле місце для гостей. Згодом уже дорослий пастух-вірменин розповідав біля багаття, що в їхнє село на дискотеку бігають азербайджанські дівчата з сусіднього аулу, чий батьки твердо переконані, що сусіди ніколи не зазіхнуть на честь їхніх дочок і що кожну після забави чемно проведе додому вірменський кавалер.

Це звісно були поверхові спостереження зайжджого туриста, але... Як хочеться, щоб у гори й долини Закавказзя знов повернулася ця атмосфера правдивої дружби народів, не загруєна ядучими випарами ненависті та взаємних упереджень! Ну неже для її повернення конче потрібний брутальний і небезкорисливий московський «*смотрящий*»? Охоче став би на коліна перед обома народами, як В. Брандт у Варшавському гетто – але процес примирення вочевидь потребує не так символічних жестів, як стратегічного мислення й добре продуманих, розрахованих на далеку перспективу кроків.

Тривкого й справедливого миру тобі, прадавня земле Закавказзя!

Володимир ВІТКОВСЬКИЙ

